

הן על המערכות החברתיות הפנימיות והן על הגדרתו המתחדשת של הזולת, של השותף לדיאלוג האזורי.¹

הפעולה הקונקרטית של הניתוק הייתה הדרתית והתרחשה בעיצומה של דרמה. בשנה הגדולה, 1959, הגיע המתח ביחסים האסטרטגיים בין שתי המדינות לשיאו. בקהיר הנאטרית קמה "החזית לשחרור אריתראה" לפי דגם הפל"ן האלגי'רי, במגמה להנהיג "מהפכה ערבית" נגד משטר הילה-סלאסה באזור האתיופיה האוטונומי של אריתראה. באותה עת אימצה "הרפובליקה הערבית המאוחדת" גם את סיסמת "ערביותה" של סומליה ואת תביעתה לכשליש הטריטוריה של אתיופיה. הילה-סלאסה גמל למצרים בהיענות ל"אסטרטגיית הפריפריה" של דוד בן-גוריון ובכינון ברית בפועל עם ישראל. נאסר והילה-סלאסה התפקדו בשני מחנותיה המנוגדים של המלחמה הקרה, כמו גם בשני המחנות הדיפלומטיים האפריקניים הנאבקים על עיצוב מהותה המדינית של היבשת המשתחררת. אלא שכל אלה שימשו לדידנו אך רקע לשתי הסוגיות הראשיות שעמדו על הפרק. שתי סוגיות אלו שיקפו את עומק היחסים הביטורליים מראשיתם, ושתיהן באו לידי ביטוי עתה כמעשה הניתוק. המוחשית שבין השתיים הייתה סוגיית מימי הנילוס, וגם בה לא נעסוק להלן אלא בקצרה.

כארבע חמישיות של המים המשקים ומחיים את מצרים מקורם בנילוס הכחול הזורם באתיופיה, שם מצויים גם מקורותיו. במשך שנים הייתה עובדה זו מקור לשפע של מיתוסים ולהתרחשותם של אירועים רבים, ועוד נכונה לה עלילות. מצרים ואתיופים, יותר משהיה ביניהם קשר עין ישיר, ראו אלה את אלה במשך דורות בהשתקפות מימי הגדה המשותף. ההשערה שקיסרי אתיופיה יכולים לחסום את הנילוס ולהמית את מצרים בצמא הייתה מרכיב מרכזי במרקם היחסים בין שתי המדינות. עוד יוזכר להלן המשקע שנוצר עקב כך בראייתה האסלאמית המסורתית של מצרים את אתיופיה. משביססה מצרים את הגדרתה המודרנית על מושג "אחזת עמק הנילוס" הפכה אתיופיה רלוונטית אף יותר לגביה, וגברה תלותה הערכית בארץ הנילוס הכחול. ההגדרה, שנטבעה במתכונתה הלאומית בראשית המאה העשרים אך הייתה נכונה כבר בימי הח'דיו אסמאעיל, כללה את מצרים ואת סודן, אך מימושה חייב שליטה באריתראה – הגשר היבשתי בין ים סוף לח'רטום. פעמיים בעת החדשה נאבקו מצרים ואתיופים על רצועת ארץ זו. ב-1876 ניגף באריתראה צבאו של אסמאעיל

1 מאמר זה הוא תמצית של ארבעה מאמרים פרי עטי: "Egypt and Adwa", in: R. Pankhurst, (ed.), *Adwa*, Addis Ababa (forthcoming); "Ras Tafari in Cairo, 1924", *Aethiopia*, 1998, 1:64-84; "Identity and Church: The Ethiopian-Egyptian Dialogue, 1924-1959", submitted; וכן אילוף, עתיד להתפרסם. המקור שעליהם מתבססים מאמרים אלו נמסרו בידי הקן הלאומית למדע מיסודה של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

מצרים ואתיופיה: זיקה ונתק

חגי ארליך

מצרים ואתיופיה היו ונשארו שכנות רלוונטיות גם בלא שיהיה ביניהן גבול משותף. הקשר ביניהן התבסס בתלותן בגדר הנילוס, באסטרטגיה של אגן ים סוף, ובמיוחד בכנסייה המשותפת ובדינמיקת יחסים מוסלמית-נוצרית. המאמר סוקר את הממדים התרבותיים-דתיים של הקונספטואליזציה ההדדית, ומזכיר את מיקומה המיוחד של אתיופיה בתודעת האחר ובהגדרות העצמיות של המוסלמים. עיקר הדיון מתמקד בממד הנוצרי. חגי ארליך מנתח את משמעות היותה של אתיופיה בישופות מצרית קופטית, ואת הטרגספורמציות שחלו בקשר בין שתי המדינות עם צמיחתן של התנועות הלאומיות המודרניות. התהליך שהוביל לרפורמה ולפשרה בין הלאומיות המצרית ללאומיות האתיופית בשנות הארבעים נהרס בעקבות המהפכה הנאציונלית והגדרותיה הוהותיות הערביות. ב-1959 נתקו רשמית יחסיהן הכנסייתיים שמוסרו במאה הרביעית, ובתוך כך חל גם שינוי מרחיק לכת בסדרי חייה של אתיופיה מצד אחד, ובמעמדם של הקופטים במצרים מצד שני.

תמורות קונספטואליות וסטרוקטורליות מלוות את ההיסטוריה ומשנות את מהלכה, כמו גם את זוויות הראייה של העוסקים בה. לפני כארבעים שנה, בשלהי שנות החמישים של המאה העשרים, התרחשה תמורה משולבת כזאת – קונספטואלית, סטרוקטורלית והיסטוריוגרפית – בתולדות יחסיהן של שתיים מהעתיקות בתרבויות האזור. מצרים ואתיופיה, שמאז המאה הרביעית קיימו ברציפות מערכת יחסים ממוסדת, כמו החליטו בשנת 1959 על שינוי בצופן הקשר ביניהן, וזאת במגמה של ניתוק. שחזורו של הסיפור תורם להבנת תולדותיה של כל אחת מהקהילות הנודנות. עיון בדינמיקה שהוליכה לנתק עשוי להעשירנו במכלול של תובנות – הן באשר למקומן של השפעות ושל תשומות הדריות ברב-מערכת תרבותית-היסטורית, והן באשר לתפקידם של מיתוסים בעיצוב היחסים הפוליטיים. זאת ועוד, הדיון המוצע להלן מבקש לעמוד גם על השפעתן של טרנספורמציות והותיות-לאומיות מודרניות

(1863–1879) בקרב נגד צבא הקיסר יוהנס הרביעי (1872–1889), ובעקבות המפלה החלה הספירה לאחור לקראת נפילתה של מצרים בידי הבריטים ב־1882. מפלה זו גם הייתה נקודת ציון לראשית תולדותיה של הלאומיות המצרית החדשה, שכן הלם התבוסה באריתראה האתיופית הניע את קצין האפסנאות, אמיר אלאי אחמד עֶרְאבִי, לשוב מצריימה ולהניף את סיסמת "מצרים למצרים". בשנים 46–1945 שבו דיפלומטים מצריים לתבוע את אריתראה. הם עשו זאת במסדרונות ועידת השלום בפריס ובעצרת האו"ם. מצרים של "אחדות עמק הנילוס" כללה לדידם את צפון אתיופיה, ונזקקה למערכת יחסים קונקרטיים, ממוקדת ורבת חשיבות עם אדיס אבבה. גם הבריטים, ששלטו במצרים, קישרו את ענייניה לאתיופיה. הם שאפו לארגן את משטר המים של אגן הנילוס כולו סביב סכר ענקי שביקשו להקים במוצא הנילוס הכחול, באגם טאנה האתיופי.

ואולם, המהפכה הנאסרית יצרה מכלול חדש של הגדרות זהות, ובעקבותיה נפרדה מצרים מן התפיסה המצרית של אחדות עמק הנילוס והחלה לראות במרחבי הסהר הפורה ובחצי האי הערבי את זירת התחוללותה של הוויה מצרית-ערבית. החלטתה של מצרים לנטוש את התכניות הבריטיות להקמת הסכר בטאנה ותחת זאת לבנות את הסכר הגבוה באסואן השתלבה היטב בתפנית הזהותית הזאת. הסכר באסואן אמור היה לתת למצרים תחושה של שליטה בחייהם, מעצם אצירתם של המים בתומיה של מצרים. "אגם נאסר" שבטריטוריה המצרית, ולא הנילוס הכחול שבשליטת אתיופיה, הוא שאמור היה להיות מעת השלמת הסכר מקורו הראשי של הנילוס, לפחות מבחינה הכרתית. מעתה גם עשה נאסר ככל יכולתו כדי לאותת לאתיופים שאינם רלוונטיים עוד. ביוני 1959 ביקר הילה־סלאסה את נאסר בקהיר, לא לפני שאיים מחדש בסכירת הנילוס הכחול. נאסר התעלם משאלת הנילוס במשך הביקור כולו, וכמה חודשים לאחר מכן חתם על הסכם חלוקת מים עם סודן. עד עצם היום הזה ממשיכה מצרים לפעול כאילו נותקה אתיופיה משאלת מימי הנילוס וכאילו אין לה כל זכות שימוש בהם וגם לא עניין חוקי בהסדרת חלוקתם.²

באותו ביקור ביוני 1959 גי'תן תוקף גם לאקט הגיתוק השני. בטקס שנערך ב־28 ביוני בכנסייה הקופטית הראשית של קהיר הכתיר הפטריארך הקופטי החדש קרילוס השישי את הבישוף האתיופי אבונא ביילאום לפטריארך של הכנסייה האתיופית

2 במאי 1997 בערכה באוניברסיטת תל־אביב ועידה בינלאומית בנושא הנילוס כמחסום וכגשר בסערכת הדי־תרבותית שלאו־יכו. מקצת המאמרים יצאו לאור בתוך Erlich & Gershoni (forthcoming). להלן מקצת הסוגיות בהן דגים המאמרים בקובץ: הדיבטים ההיסטוריים של אפשרות הסימת הנילוס בידי האתיופים; הנילוס בהגדרתה העצמית של אתיופיה; הגדרתה המודרנית של מצרים במגוון אחדות עמק הנילוס; ההיסטוריה של משאבי המים של הנילוס וחלוקתם; וסכר אסואן והמהפכה הנאסרית.

האורתודוקסיות. בכך הפכה הכנסייה האתיופית למערכת תית אוטונומית הממנה בעצמה את ראשיה, וברתאם להוראותיהם של הקיסר הילה־סלאסה ושל הנשיא גמאל עבד אל־נאסר הסתיים קשר מצרי־אתיופי שהתקיים ברציפות מאמצע המאה הרביעית לספירה. היות שממד זה, הדתי־הזהותי, מאפשר להתבונן התבוננות מעמיקה יותר בתרבות היחסים ההדדיים בין שתי המדינות, ומכיוון שבמהלך תולדותיו הוא שיקף בשתי החברות את הדינמיקה בין שאלות ההגדרה העצמית לשאלות הגדרת הוולת, נמקד בו את המשך הדיון. כך גם נדלג על כל תהפוכות ימי הביניים, ונסתפק בשחזור התקופה שבה החלו הזהויות הלאומיות המודרניות לעצב מחדש את מכלול ההגדרות. השחזור של היסטוריית הניתוק הזו בסוף המאה העשרים היה למלאכת גישור כפולה ומכופלת: לא רק נאסר והילה־סלאסה בחרו לנתק את קשרי הנילוס והכנסייה בין מצרים לאתיופיה, אלא גם קהילות ההיסטוריונים של שתי המדינות ניתקו את הקשרים ביניהם. יש לציין כי עד שנות השישים היו רובם המכריע של האתיופיסטים בעלי הכשרה מורחגת. תרבותה הקנונית של אתיופיה מושתתת על שפות שמיות ועל נצרות מזרחית, וההיסטוריונים שעסקו בה ביססו את שחזור תולדותיה על הקשריה הנטועים באגני הנילוס וים סוף, ועל שכנותה לתרבויות האסלאם שסביבה. ואולם, התבססותם של לימודי אפריקה בארצות הברית, במערב אירופה ובאוניברסיטת אדיס אבבה עצמה שינו את מיקומה ההיסטוריוגרפי של הארץ. לימודי אתיופיה, על שורשיה ועל הישגיה, גויסו לחזית המתעוררת של תודעת היבשת המשתחררת ושל "לימודי השחורים". ועוררו עניין רב אצל אפריקניסטים מכל הדיסציפלינות. התעניינות זו הייתה מוצדקת, שהרי ככלות הכול אתיופיה, "ארץ כוש" המקראית, הייתה ועודנה במהותה ובסמליה גם אפריקנית ושחורה (בנאום הכתר שלו, בנובמבר 1958, הזכיר הילה־סלאסה לראשונה את השתייכותה של אתיופיה לאפריקה המשתחררת). אך בה בעת, עם היעלמותם ההדרגתית של האתיופיסטים הקלאסיים, ובמסגרת חילוף משמרות אקדמי־קונספטואלי מוכר, כמו נותקו לימודי אתיופיה מן ההקשרים המזרח־תיכוניים המובהקים. הספרות ההיסטוריוגרפית של הדור הנוכחי, ביחוד זו של ההיסטוריונים של אתיופיה המודרנית, מזכירה רק בשוליה פרשות מן הסוג המנותח במאמר זה (Crummey 1990).

תהליך דומה, אם כי לא זהה, התרחש בקרב ההיסטוריונים של מצרים. לדידם תמיד הייתה מצרים חלק מעולם המזרח האסלאמי, העוסמאני־ערבי. לויקתה לארצות הנילוס ולא אתיופיה לא ניתן כמעט ביסויו גם בחקר תקופות רלוונטיות (כמו תקופת הממלוכים, 1250–1517, שהתפתחה במקביל ל"תור הזהב" האתיופי בין השנים 1268–1529, והתאפיינה ביחסים משמעותיים בין מצרים לאתיופיה [עשור 1968, עבדה 1986]). ואולם, בשנות השלושים והארבעים, ביחוד על רקע כיבוש אתיופיה בידי מוסוליני (1935–1941) והמאבק לסיפוח סודן, וכן על רקע ההיסטוריה הקופטית שתידון להלן,

גברה התעניינותם האקדמית של חוקרים מצריים ומערביים כאחד בהשתייכותה של מצרים לאגן הנילוס כולו. התעניינות זו הלכה ודעכה בשנות החמישים, עם שקיעת מדיניות אחדות עמק הנילוס, ומשנות השישים נשארה נחלתם של מלומדים קופטיים בעיקר. תפניות אקדמיות אלו השתלבו, כאמור, בהפניית העורף המדינית שיזמו מנהיגי שתי המדינות. המפגש המזודש בין חוקרי מצרים לחוקרי אתיופיה מתאפיין אפוא בסממנים של היכרות מתחדשת, ואף בגילויי פליאה על מידת הרלוונטיות ההדדית.

הממד הקונספטואלי המרכזי בתולדות היחסים בין שתי החברות העתיקות הללו הוא, כמובן, עולם התדמיות האסלאמי-נוצרי. גם בו לא נעטק לגופו. אתיופיה הייתה למלוכה נוצרית במאה הרביעית לספירה, ועם עליית האסלאם נדחקה מתופי ים סוף.³ תרבותה הקנונית טיפחה תחושת מצור רוויית חשד הן כלפי מוסלמי קרן אפריקה והן כלפי האסלאם המדיני הממוסד על בירותיו המזרחיות, וקהיר בראשן. החשש שמוסלמי המזרח יחברו למוסלמי הקרן ויכחידו את המלוכה הנוצרית התממש לשעה במאה השש עשרה, עת כבש שליט העיר הראר המוסלמית את אתיופיה בעזרתם של העוסמאנים מתימן. כיבושו של "אחמד גרן" (1529-1543) וההרס שהמיט על השתייה הנוצרית של הארץ נותרו מאז כזכרון טראומתי. סביר להניח כי עניינו של הילד-סלאסה בניתוק מהמזרח התיכון, על מהפכת הערביות הנאסריסטית שהתרחשה בו ושהקרינה גם על מוסלמי קרן אפריקה, נבע מאותו מאגר אתיופי נוצרי של חשדות ומיתוסים.

מאגר דומה ואף עשיר יותר של תדמיות ושל גישות לאתיופיה הנוצרית אצור היה בעולמם של המוסלמים. "חבש", המלוכה הנוצרית השחורה, הייתה משהו בשורתו של הנביא מוחמד לשכן רב משמעות – מודל לתפיסת האחר באסלאם. מן המאה השביעית ועד עצם ימינו ממשיכה אתיופיה לעמוד במרכז הדיון הפנים-מוסלמי בשאלת מהותן של הדת ושל הקהילה. מוחמד בוגן יחסים קרובים ומועילים מאד עם מלכה הנוצרי של אתיופיה ועל כן ציווה על המוסלמים לקבל את זכותה של אתיופיה להתקיים, אך המסורת הוסיפה לכך כי מלכה של הארץ, אל-נג'אשי, התאסלם לימים, וחוסל המסר הכפול – מחד גיסא הספה לקבלת השכן השחור על אף עצמאותו ונצרותו, ומאידך גיסא אי מתן לגיטימציה לנצרותו – הביא להתהוות שפע של תדמיות ומגוון של פרשנויות, שנעו בין הקצה הסובלני-פלורליסטי של קשת האסלאם לבין הקצה הקנאי-ג'האדיסטי שלה. קהיר, על מרכיזה התיאולוגיים ועל תלותה במימי הנילוס, הייתה ונשארה, משבע הדברים, בירת הדיון האסלאמי באתיופיה.⁴

3 זאת התווה המרכזית בספרו הקלאסי של טרימינגהאם (Trimingham) *Islam in Ethiopia* (1965); ראה במיוחד פרק 2.

4 ריון במערכת הקונספטואלית הנוצרית-אסלאמית כציר יחסיה של אתיופיה עם מצרים ועם ארצות האסלאם מעליית מוחמד וכמעט עד ימינו אלה, וכן בהנחלתם של מושגי ההדדיות הדתית

ואולם במסגרת היריעה הקצרה של מאמר זה לא נתעמק בדיאלוג הנוצרי-אסלאמי אלא נעטק בממד הנוצרי-נוצרי שביחסי מצרים-אתיופיה. מיום שקיבלה את הנצרות הפכה אתיופיה לבישופות של הכנסייה הקופטית המצרית.⁵ הבישוף של אתיופיה, "האבון", מונה מטעם הפטריארך של אלכסנדריה, וכמעט כל בישופיה – החל בשני שבהם וכלה בזה שלפני האחרון – היו מצריים. מאה ואחד-עשר הבישופים של אתיופיה, ראשי כנסייתה, שכיהנו בה מן המאה הרביעית ועד שנת 1950, היו ילידי ארץ הנילוס. קודקס החוקים האתיופי מן המאה החמש עשרה, ה"פתחה-נגסת" (חוכמת המלכים), שהכין המצרי הקופטי אבן אל-עסל, עיגן מצב זה ואף ייחס אותו רטרואקטיבית להחלטות קונסיל ניקיאה משנת 325 לספירה.⁶

אם אתיופיה הייתה מקור הנילוס עבור מצרים, הרי מצרים הייתה מקור הפטריארך עבור אתיופיה, הגם שהאתיופים לא דבקו בעיקרי הדוגמה המונופיזיטית הקופטית ולא מילאוה קלה כחמורה. הם הגמישו את מערך האמונות וכללו בו שפע של פולחנים ומסורות, וכנסייתם הייתה למאגר של שלל תרבויות מקומיות יותר מאשר חיקוי ממשי של כנסיית האם. בין היתר מיזגו האתיופים בנצרותם היבטים יהודיים מובהקים, וכן זיקה מיוחדת לתנ"ך ולארץ הקודש. ההיבט "הציוני המקראי", לתפיסת עולמם, שימש גם בסיס לגיטימציה של הקיסרים. האתוס "כברה נגסת" (גדולת המלכים) לא היה אלא תרגומה מן המאה הארבע עשרה של אגדת שלמה המלך ומלכת שבא; לפי אתוס זה, בנם המשותף, מנליק, ייסד את שושלת המלכים של אתיופיה.

ואולם, קיסר אתיופי יורש נזקק לא רק לייחוס סולומוני, שאותו ניתן היה להמציא יש מאין, אלא גם לסקס הכתרה ב"כנסיית ציון" באקסום, ובניהולו של האבון המצרי. ומכיוון שהמלוכה לא עברה בפועל מאב לבן אלא נרכשה תוך כדי מאבקי כוח ומלחמות ידושה קשות, הייתה זמינותו של האבון נכס פוליטי מובהק. היא הייתה גם תשתית חייה הכנסייתיים-הדתיים של הארץ. האבון הוא שמינה כמרים, קידש מנזרים ואוהרי התפשטות קיסרית-נוצרית, והעניק את ברכתו ל"תיבה", היא חיקויו של הארון ממקדש שלמה המצוי ב"קודש הקודשים" של כל כנסייה. "האבון המצרי" ישב לימינו של הקיסר וסימל במשך דורות רבים את אחדות הכתר והצלב.

מדוע נזקקה קיסרות עצמאית, שהצליחה לשמור על ריבונותה באופן ייחודי במשך

למערכות המשגה וההגדרה של התנועות הלאומיות המודרניות, הוא לוח ספרי *Ethiopia and the Middle East* (Erlich 1994). לדיון בממד המשפטי של אתיופיה כמקרה הקלאסי של "ארץ הנייסרליות האסלאמית" ראה: Khadduri 1955.

5 על נצרותה של אתיופיה ועל כנסייתה מרכיב בתולדותיה ראה תמצית אצל Ullendorff (1960) (פרק 5), וכן אצל Perham (1969) (פרק 7). וראה גם תמצית וביבליוגרפיה נוספת אצל ארליך 1997.

6 על יחסי הכנסיית מצרים-אתיופיה ראה Meinardus 1970, במיוחד נספת 4. כן ראה: Teklahaymanot 1984.

אלפיים שנות היסטוריה, לתלות ערכית כזו בגורם זר? נראה כי התשובה נעוצה דווקא באותה תחושת מצור ובצורך בנקודת משען הייצוגית – במעין מסדודן התוצה את הטבעת האסלאמית. אלכסנדריה כמושב הפטריארכט, וירושלים, על מנורה האתיופי "דיר אל-סלטאן", כיעד לצליינות (Pedersen 1983; סוריאל 1991), שימשו נקודות משען כאלה. מכל מקום, עובדה היא שעד לעלייתו של משטר המהפכה הנאסריסטי לא ביקש איש משליטי אתיופיה לבטל את עצם ההשתייכות לכנסייתה של מצרים ולנתק את התלות הממוסדת בה. זאת גם משהחלו להיראות במובהק המכשלות שהתלוו לכך. העיקרית שבהן הייתה, כמובן, יכולתם של שליטי מצרים המוסלמים לפקח על תהליך מינוי ושליחתו של האבון. כאמור, אם אתיופיה הייתה מקור הגילוס עבור מצרים, הרי מצרים הייתה מקור הפטריארך עבור אתיופיה, וההיסטוריה המשותפת אכן עמדה בסימן הדדיות האיום. כמעט כל מאה ואחד עשר הבישופים שנשלחו ממצרים במשך הדורות לא יצאו לדרכם לפני שהמצרים מיצו את התועלת הפוליטית שצמחה להם מכך. לא אחת הם אף מנעו את שליחתו של אבון ולא אבו להתירה לפני שהשמיעו איום מרוזם או ישיר בנוגע למימי הנהר.

זאת ועוד, בקנון הקופטי נקבעה לאתיופיה דרגת בישופות בלבד, והיא לא הייתה זכאית ליותר מאיש כהונה אחד בדרגה זו. להוציא קיסר אחד בימי הביניים (ורעי יעקוב, 1434–1468), שהצליח להשיג מינוי זמני לשני בישופים, לא זכו קיסרי אתיופיה ליותר מכך עד לשלהי המאה התשע עשרה. כל מפעלה הנוצרי של הקיסרות – יכולתה להפיץ את דת הממלכה, לחזק את סמכותם של שליטי המחוזות ולמרכז בכך את שלטונם – נשען על בישוף בודד (בפועל הרבו הקיסרים לעבוד עם ראש הנזירים המקומיים, "האצ'ג'ה"). "לאבון המצרי" לא הייתה מלכתחילה היכולת לעמוד במשימת הענק הזאת. כל הבישופים שנשלחו ממצרים היו, בלא יוצא מן הכלל, נזירים בגיל מתקדם, לאו דווקא מן האליטה של חכמי מצרים, דוברי ערבית שלא ידעו שפות אתיופיות ולא הכירו את הארץ ואת תרבותה. אך מעטים מהם השכילו ללמוד מחדש את נושא הנצרות, הכנסייה והממלכה באתיופיה ולקדם את עניינם.

ואולם, עם התעוררותה של הלאומיות האתיופית בעת החדשה החלה אתיופיה לערער על תנאיה של התלות במצרים. הלאומיות האתיופית לא עמדה בסימן הצורך להגדיר מחדש את מסגרתה של הקהילה ואת ערכיה של הפוליטיקה. התהליכים הפנימיים שהוליכו את אתיופיה אל המאה העשרים ותוויית התייצבותה מול אתגר האימפריאליזם המערבי (שגלגולו הראשון, מבחינתה, היה בדמותה של מצרים הח'דיוויאלית) לא עמדו בסימן "תהליכי שקיעה" ממשיים או מדומים של מערכותיה המסורתיות. נהפוך הוא, הם עמדו בסימן הנצחונות הצבאיים, ההתפשטות הטריטוריאלית והרענון האפקטיבי של מוסד הקיסרות האימפריאלית. ההסברים לכל אלה אינם מענייננו המידי אלא בהקשרם הנוצרי המוסדי. קיסרי העת החדשה גוקקו

עתה לכנסייה מאורגנת וכפופה להם, שתפקח על תהליכי הניצור והאתיופיוציה המסיביים של השטחים הנכבשים ותבסס את הלגיטימציה של השלטון הפוליטי. הקיסר תאודורוס (1855–1868), "המודרניזטור הראשון", בא במחלוקת עם אבונא סלאמה, הבישוף המצרי ששלח מוחמד עלי ב-1841. נסיונו להכפיף את קופת הכנסייה ואת נכסיה הקרקעיים למרות הכתר נתקלו בסרבנותו של האבון, אשר עמד בראש קואליציית המתנגדים לרפורמות הריכוזיות. לגרסתם של כמה מחוקרי התקופה היה אבונא סלאמה הגורם המרכזי לכשלונו של תאודורוס בבניית ורועות ממשל יעילות. יורשו, יוהנס הרביעי (1872–1889), הכה כזכור את צבא אסמאעיל ב-1876, הבטיח שליטה בחבל אריתראה, וזכה בפרי נוסף: ב-1881 שלחו לו המצרים ארבעה בישופים קופטיים. הללו סייעו ליוהנס לנצח מיליוני מוסלמים, שמקצתם קנו זה כבר אחיזה של ממש בלבה של הממלכה. אחד הבישופים הללו, אבונא מתיאוס, שרד עד 1926. הוא התערה היטב בחיי הארץ, והיה לעמוד התווך של הממסד השלטוני גם בימי של הקיסר מנליק השני (1889–1913), המנצח הגדול בקרב נגד האיטלקים (קרב אדואה, 1896), ומי שהכפיל את שטחה של אתיופיה בדרום במסעות כיבוש וניצור.

ואולם, אדריכל התמורה היה ה"ראס" תפרי מקונן, יורש העצר והאיש החזק באתיופיה מ-1916, ומי שהפך ב-1930 לקיסר הילה-סלאסה הראשון. את מדיניותו עיצב תפרי תוך כרי יריבות קשה בינו לבין אבונא מתיאוס. זה האחרון הנהיג את קואליציית הכוחות השמרניים, שעמדה בהצלחה בפני שאפתנותו הכוחנית של הנסיך ובפני תכניותיו למודרניזציה מקפת, עד מותו של מתיאוס ב-1926. ב-1924 יצא תפרי לסירוב בבירות אירופה (לאחר ששגה קודם לכן דאג לצרף את אתיופיה לחבר הלאומים), ופתח בביקור ממושך בן שלושה שבועות במצרים. למארחיו, המלך פואד, ראש הממשלה סעד ור'לול וצמרת הכנסייה והעדה הקופטית, שקיבלוהו בכבוד מלכים, הציג את דרישתו שהאבון שיירש את מתיאוס (וימונה מטעם הפטריארך המצרי) יהיה אתיופי. כמו כן דרש שלאבון האתיופי תהיינה סמכויות למנות בישופים למחוזותיה השונים של הארץ, באישורו של הפטריארך המצרי.

מוסד "האבון המצרי" היה נכס חשוב גם לעדה הקופטית במצרים המוסלמית. העובדה שבאמצעותם ניתנה לשליטי הארץ האפשרות לאיים על השולטים במקור הגילוס הקנתה להם מעמד מיוחד. מעמד זה התבסס עוד יותר בזכות העובדה שקיסרי אתיופיה ראו עצמם כמי שמגינים על העדה הקופטית מפני רעתם של המוסלמים במצרים. כבר הזכרנו את מסכת האיומים ההרדיים, שהגיעו לשיאם בתקופת הממלוכים. לא אחת איים קיסר אתיופי בסכירת הנהר או אף בפלישה צבאית אם יגזרו שליטי מצרים גזרות על הקופטים או יפגעו בכנסיותיהם ובמנזריהם. הקופטים עצמם נהנו מתעודת הביטוח הזאת, אך חששו שהבלטתה תעורר את קנאי האסלאם, שמקצתם

ראו בהם ג'יס חמישי, ולפי אחת המסורות האסכטולוגיות עתידים הקופטים לעמוד מנגד ולחזות בשמחה בהריסת מצרים בידי האתיופים הכופרים.⁷

מעמדם של הקופטים ועמו השיבות הקלף האתיופי השתנו עם הופעתה של הלאומיות המודרנית במצרים. מגור של משכילים ואנשי עסקים חילונים מקרב בני העדה השתלב בפוליטיקה החדשה על מוסדותיה ואף כונן (ב־1874) "מג'לס מלי" – מועצת עדה, שבה שימשו נכבדים ונציגים מכל האגפים. נציגים מבני העדה הקופטית הגיעו לצמרת הממשלתית, האינטלקטואלית והמפלגתית במצרים (Carter 1986; Pennington 1982; Philipp 1995). מקצתם שמחו לספח את ההיבט הסריטוריאלי של "אחדות עמק הנילוס" במצרות החדשה, ופעלו לחיזוקה של הזיקה לאתיופיה. חלק חשוב בפעילות זו היה תרומתם של משכילים קופטים לכינונה של רשת החינוך המודרנית של אתיופיה. ב־1908, למשל, הקימו שמונה מהם, ובראשם ס'ליב חנא, את בית הספר העממי המודרני הראשון באדיס אבבה. ב־1924, עת ביקר ראס תפרי במצרים, מיצו בני העדה הקופטית את חגיגות המעמד עד תומם. ואולם, לתביעתו למנות איש דת אתיופי לכהונת הבישוף של אתיופיה לא נענו. הם כינסו את "הסינוד הקדוש" (חכמי הדת הבכירים) ואת מועצת העדה, ובמסגרות אלה גבר בעליל כוחם של המבקשים לשמור את הסטטוס־קוו (טוריאלי 1991; וולדה־סלאסה 1924). ב־1926, עם מותו של אבונא מתיאוס, נשלח במקומו לאתיופיה אבונא קרילוס. הלה עתיד היה לכהן כאחרון הבישופים המצרים של אתיופיה, עד מותו בדצמבר 1950. הישג מסוים לתפרי ולמשכילים הקופטים שנחלצו לעזרתו נרשם ב־1929, עת ניאות הפטריארך למנות חמישה נזירים אתיופים כבישופים. הם נמשחו בקהיר, לא לפני שהוחתמו על התחייבות שלא לפעול לעולם למען בחירתו של אבון אתיופי.

למרות התעקשותם של הקופטים שלא לאפשר אוטונומיה לכנסייה האתיופית, הייתה זאת עת של עדנה ביחסי שתי המדינות. ביקורו של תפרי ב־1924 נערך כחגיגה משותפת למצרות "הפרעונית" ולמודרניזציה האתיופית. משהוכתר תפרי לקיסר הילה־סלאסה ב־1930 הגיעה לאתיופיה משלחת מצרית רמת דרג, ובראשה הארכיבישוף יוסאב, שהפך ידידו האישי ומקורבו של הקיסר האתיופי. ב־1935, משפרץ "המשבר החבשי" ומוסוליני איים לכבוש את ארץ מקור הנילוס, הגיעו גילויי הסולידריות עם אתיופיה לשיאם. ניתוח מכלול הגישות כלפי אתיופיה באותה שנה חושף את קשת הגדרות הזהות העצמית והגדרות הוולת במצרים, על היבטיה האסלאמיים, הערביים והמצריים לגביהם. מפאת קוצר היריעה יצוין רק כי "הוועד

להגנתה של אתיופיה" הוביל את גילויי האהדה ואף ארגן סיוע ממשי למלחמתו של הילה־סלאסה בפולש הפשיסטי.⁸

מאורע קשור יותר לענייננו, המאפשר להתחקות אחר הלכי הרוח שרווחו במצרים בעניין מהות הזיקה לאתיופיה, התרחש כעבור שנתיים. בנובמבר 1937, משביססו הפשיסטים האיטלקים את אחיזתם באתיופיה הכבושה, הם החליטו לנתק את קשרי הכנסייה בינה לבין מצרים. בניסיון לשכנע את אבונא קרילוס לשתף עמם פעולה שלחו אותו הכובשים לשיחה עם מוסוליני ברומא. משנכשל ניסיון זה וקרילוס חזר לקהיר, מינו תחתיו האיטלקים את אחד הבישופים האתיופים, אבונא אברהם, והכריזו עליו כראש הכנסייה האתיופית העצמאית. במהלך הסקס מינה האבון החדש שישה בישופים אתיופים חדשים.

מעיון במסכת התגובות המצריות לאקט ניתוק הכנסיות עולה תמונה של קונסנוס כמעט מלא.⁹ נציגים מכל חלקי הציבור ומכל שכבות החברה נועקו בועם ובעלבון. מאות מאמרי עיתונות שהתפרסמו בחודשים שלאחר הניתוק תיארו את הקשר בין אתיופיה למצרים כקשר היסטורי־אודגני, ואת הזיקה בין הכנסיות כשיקוף של הווייתה הפלורליסטית של מצרים ושל לאומיותה. אחדים מן הכותבים גרסו שאתיופיה זכאית אמנם לרוויזיה ביחסים ולמידה גדולה יותר של ביטוי לאומי־דתי אוטונומי, אך טענו כי כל תיקון חייב להיעשות מתוך הידברות בין הצדדים ולא מתוקף צווים של כובש זר. כששאל שר החוץ האיטלקי את הצייר המצרי ברומא מדוע רוגש הציבור בשל "עניין קופטי", ענה הצייר: "מאז ימינו של סעד ור'לול אין יותר שאלה של קופטים ומוסלמים במצרים. נושא הכנסייה החבשית הוא שאלה לאומית עבורנו."¹⁰

מעניינת במיוחד הייתה תגובתם של הקופטים. בני העדה נחלקו לשתי קבוצות עיקריות: מצד אחד ניצבו החוגים השמרניים של הכנסייה; הללו (לא כולם) חששו להתייבב לצדה של אתיופיה עוד ב־1935, ונמנעו גם עתה ממאבק גלוי. תחת זאת הכריזו "הסינוד הקדוש" חרם על אבונא אברהם ועל הבישופים האתיופים שמינה, ובמשך כל שנות הכיבוש האיטלקי באתיופיה נמנע הפטריארך המצרי מלתת חסות כנסייתית וסעד רוחני לקהילות האתיופים הגולים. שונה בתכלית הייתה תגובתם של חוגי המשכילים. אלה התגייסו כולם למען הצלת הזיקה בין מצרים לאתיופיה והצביעו על חשיבותה לשתי החברות. סלאמה מוסא, ה"פרעוניסט" הבולט ובעל האוריינטציה

8 ראה: Erlich 1994: chaps. 8-9; ומאמרי, "Egypt and the Abyssinian Crisis", in Erlich & Gershoni, forthcoming

9 הדיון שלהלן בתגובות דעת הקהל במצרים לניתוק הכנסיות מבוסס על תיקי משרד החוץ האיטלקי (ASMAE) והבריטי (PRO), על השבועון האתיופי בדינג'ה סלאם (אדיס אבבה), על עיתונות מצרית ועל זכרונות הילה־סלאסה, (Ullendorff 1975) *My Life and Ethiopia*.

10 Lampson to Eden, PRO, 20/12/1937

המערכית, גינה את הצעד הפשיסטי, אך כמעט שלא התייחס לעניין הערכי הנוגע לאתיופיה עצמה. מירית בטרס, "פרעוניסט" ליברל בעל אוריינטציה מזרחית (Easternist), הצביע על חשיבותו הערכית הגדולה של הקשר הקופטי-אתיופי וטען שקיומו הכרחי לשחרורה של אתיופיה ולביטוס הקדמה במצרים (באותה עת כבר החל בטרס ר'אלי לרכוש השכלה אתיופיסטית מסודרת, ואף להקים לו תלמידים). מכרם עבייד, מבכירי הוופר ומי שכהן אז כסגן שר החוץ, ניסה אף לזווג פעולות נקם באוכלוסייה האיטלקית של מצרים. עבייד היה בין הקופטים הראשונים שראו בתודעה הצומחת של הערביות לאו דווקא מחזור של מונחים אסלאמיים וסכנה לקופטים, אלא בסיס חילוני להמשך התערותם של אלה האחרונים בחברה הכללית. הוחרותו הערכית עם אתיופיה – כמו זו של סלאמה מוסא, אם כי מנקודת מבט אחרת – הייתה אפוא פחותה מזו של מירית בטרס ר'אלי.

במאי 1941, בעקבות תבוסת האיטלקים לבריטים בקרן אפריקה, חזר הילה-סלאסה לאתיופיה, ובתוך שנה הזמין את האבון המצרי לשוב לאדום אבבה. הקיסר לא רצה לרשת את עצמאות הכנסייה מידי הכובש הפשיסטי, וגם לא היה מעוניין בניתוק מחולט מן הכנסייה הקופטית. הויקה בין המצריות המודרנית לאתיופיה ולמודרניזציה שהנהיג הקיסר, זיקה שבאה לידי ביטוי בפרשיות שנסקרו לעיל, הייתה בסיס טוב להגנה כי ימצא ההסדר המתאים. ואכן, עם אבונא קרילוס הגיע לאדום אבבה גם הקופטי ד"ר מראד כאמל, ידידו של מירית בטרס ר'אלי ואתיופיסט הנקי צרפת. במשך שנתיים פעל כאמל באתיופיה בראש התכנית למודרניזציה של רשת החינוך שהרטו הפשיסטים. משחזר למצרים היה לאחד מראשי השדולה הציבורית והעיתונאית למען רפורמה במהות הקשר הנוצרי עם אתיופיה (כאמל 1945, 1949). הקיסר ועושי דברו לא הסתירו את הגישה: מצד אחד ייבחר אבון אתיופי וימונו בישופים אתיופים כנדרש לחיזוק הלאומיות הנוצרית הריכוזית, ומצד שני תוסף הכנסייה האתיופית להיות כפופה לפטריארכט המצרי, אשר ישמש הן מקור להשראתה הדתית והן סמכות הממנה את האבון.

בין השנים 1942-1948 ניהלו אתיופיה ומצרים דיאלוג פוליטי ממושך וסבך בנושא יישומה של התמורה ברוח זו.¹¹ מן הצד האתיופי הפעיל הקיסר הן את צמרת הכנסייה והן את דור המשכילים החדש, ועודדו להקצין את תביעותיהם עד כדי איום בניתוק חדר צדדי. לחלופין איימו המשכילים האתיופים לתבוע דמוקרטיזציה בתהליכי בחירת הפטריארך עצמו, באופן שיוליך לבחירתו של אתיופי לכהונת ראש הכנסייה הקופטית. וכך ביטא המשורר קידאנה וולדה-קיפלה את הלכי הרוח הללו:

11 שחזור המשא ומתן בשנים הללו מבוסס על ויקי הארכיון הבריטי (PRO), על העיתונות המצרית והאתיופית, בייחוד Ethiopian Herald (Addis Ababa) וארס זמן (ארס אבבה), וכן על סודיאל 1994.

אלה קופטים, מה ישמחו, וכי מי אותם יכלים / בלי כל מעש יסתובבו,
רק תפארת של מילים / בארצנו תוגנים הם, תארים ובישופים / בארצם
גוים שחוח, עד עפר הם שם כפופים. / ואנחנו, הנוכלה לדבר כבני
חורין? / הן הסודים, הארמנים, פטריארך להם בוחרים / מלך אין להם
כמו לנו, לא נסך ולא קיסר / מי ימצא כמו האתיופים, ומדוע? איך
אפשר? / רק אנחנו, לבדנו – זאת אמת שיש לחשוף: / לא השכלנו
מבנינו למנות ולו בישוף.¹²

הילה-סלאסה, שיוזם את המסע הציבורי ופיקח עליו, הציג את עצמו לפני המצרים כאיש ביניים המבקש פשרה ברוח הנוסחה דלעיל. הלכי הרוח והתביעות הללו הועברו למצרים תוך כדי חילופי משלחות ושיחות עם צמרת הכנסייה והממשלה, והנחלו לקהל במאמרי עיתונות שכתבו חסידי התמורה – בעיקר משכילים קופטים כמו מירית בטרס ר'אלי ומראד כאמל. תומך חשוב נמצא לרפורמה דווקא באגף השמרני של הכנסייה, בדמותו של הארכיבישוף יוסאב, מקורבו של הקיסר. עם זאת, רובם של המשתייכים למסד הכנסייתי התנגדו לכל שינוי, ונמצאו גם משכילים קופטים (ובראשם מזכיר המג'לס מלי, ד"ר אבראהים אל-מינאווי) שסברו שאל לה לעדה להיפרד משליטה בנכס כמו האבון של אתיופיה. ואולם, בסופה של פרשה נפתלה, ולאחר התערבותם של ראשי הממשלה המצריים פהמי אל-נקראשי ואסמאעיל סרקי, נפלה ההחלטה ב"סינוד הקדוש" (לראשונה ב-31 בינואר 1946, ושוב ב-24 ביולי 1947) למנות איש דת אתיופי ליורשו של אבונא קרילוס. במהלך המשא ומתן הנפתל והקשוח נבחר הארכיבישוף יוסאב לפטריארך (מאי 1946), מה שזיז את השגת הפשרה (בתהליך בחירתו בחשו גם שליחי הקיסר). ביולי 1948 מונו תמישה בישופים אתיופים, והאצ'נה גברה-ג'ורג'יס הוכתר בתואר אבונא בזילאוס. בדצמבר 1950 מת אבונא קרילוס (שעד יומו האחרון נלחם בעקשנות נגד תביעות האתיופים), ובינואר 1951, בטקס שנערך בכנסייה הראשית של קהיר, מינה הפטריארך הקופטי המצרי יוסאב השני את אבונא בזילאוס לראש הכנסייה האתיופית, והעניק לו את הזכות למנות בישופים נוספים.

בסופו של תהליך ארוך הושגה אפוא פשרה בין המצריות המודרנית לאתיופיות המודרנית. פשרה זו מחזרה את הויקה הנוצרית המסורתית בין מצרים לאתיופיה, קיבעה אותה מחדש, ותרגמה אותה למונחים לאומיים. היו אלה שנים של דיאלוג דיפלומטי בונה וענייני גם בנושאים אחרים. מן הצד המצרי שיקף ההסכם את מאפייני הפרלמנטריות ואת תפיסת הלאומיות הטרנס-אתיופית, שעדיין רווחת במצרים באותה תקופה. בתהליך קבלת ההחלטה, שבעיקרו היה ממושך וגלוי, היו משולבים מאבקי כוח בין האליטה הפוליטית לבין ראשי הכנסייה הקופטית והאינטלקטואלים של העדה:

12 לתרגום שירו של קידאנה וולדה-קיפלה לערבית, ראה: כאמל 1945: 24.

במסגרת מאבקים אלו הפעילו הצדדים את דעת הקהל ולאחר מכן השתמשו בה לצורכי המשחק הפוליטי. התהליך שיקף גם את החשיבות שעדיין הייתה לקופטים, על מוסדותיהם האוטונומיים למחצה, בחברה המצרית. הפשרה החדשה, ששבה והרגישה את הקשר בין החולשים על מקורות הגילוס לבין העדה, אמורה הייתה לחזק את מעמדם אף יותר. יתרה מזו, נכונותן של ממשלות מצרים לפעול לפתרון הבעיה הצביעה על העניין הרב שעדיין היה לאלטיה הפוליטית במצרים בשלהי שנות הארבעים במימוש הזהות המצרית המודרנית, מתוך חתירה לאחדות עמק הגילוס, לאיחוד עם טורן וליחסי קרבה מיוחדים עם אתיופיה.

שימורם של יחסי קרבה מעין אלה, ועם מצרים כזאת, היה במובהק גם שאיפתם המוצהרת של האתיופים. ההסכם עצמו אפשר להם לתגבר משמעותית את הכוחות שעסקו במלאכת מרכוזה של האימפריה הנוצרית. עד מהרה הם מינו, למשל, בישוף לאריתראה, וזה האחרון ניצח על מלאכת גיוס הגרעין הנוצרי של המחוז לטובת תהליך ביטולה העצמי של האוטונומיה (שהוכרזה ב-1952) והסתפחותה המלאה של אריתראה לאתיופיה (שהושלמה ב-1962). המרשם של הילה-סלאסה למימושה של הלאומיות האתיופית כלל אחדות פוליטית שריטוראלית תחת שלטונו האוטוריטטיבי הקיסרי, ואיחוד תרבותי-זהותי שחישוקיה השפה האמהאריית והמורשת הנוצרית. מינויו של אבון אתיופי הכפוף לחלוטין לכתר היה הישג חסר תקדים ומנוף להצלחת המשטר במשך כל שנות החמישים והשישים.

בשלהי שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים עדיין כללה הנוסחה הלאומית האתיופית גורם נוסף, והוא מורחיותה של התרבות והזהות. עמי אפריקה האחרים היו שרויים עדיין תחת מגף האימפריאליזם, ואתיופים מועטים בלבד התעניינו בגורל שכניהם האפריקנים מדרום. הויקה למזרח התיכון שבה והוצגה כזיקה הנובעת משלל ההיבטים שהוזכרו לעיל, והסכם הכנסייה החדש עם מצרים כמו העניק לה גושפנקא מחודשת: ששה עשר מיליון אתיופים נוצרים הסכימו לחסות תחת כנפיה של הכנסייה המצרית, שמספר בניה בקושי עלה על מיליון, ושראשיה היו ונשארו כפופים לעליונותן של חברה ומדינה מוסלמיות. היה זה ביטוי ברור לרצונה של האליטה האתיופית ברענון ובהידוש השתייכותה של אתיופיה לעולם המזרחי, בייחוד לנוכח העובדה שדפוסיו של עולם זה התאימו עדיין לדגם המצרי הפתוח והפלורליסטי של אותה עת.

ואולם, התמורה שהבשילה בתהליך הממושך למדי שהתרחש בין 1924 ל-1951 הפכה בתוך זמן קצר ביותר לבלתי רלוונטית. עליית המשטר החדש במצרים ב-1952 והתבססותו מאמצע שנות החמישים שינתה את תשתית היחסים בין שתי המדינות. אפשר כמובן לדון ביחס בין רכיבי התמורה לרכיבי המשכיות שאפיינו תופעה כה מורכבת כמו המהפכה הנאסריסטת. ואולם, לפחות בכל הנוגע לקשר בין מצרים

לאתיופיה, על היבטיו העמוקים ביותר היונקים מעצם שאלות הזהות, הייתה זאת תפנית מהותית. כמה מהיבטיה כבר נזכרו בפתח המאמר, בקשר לניתוק של 1959. הפרידה מעמק הגילוס ומן האחדות עם הסודן והפנייה אל מרחבי הערביזם של הסדר הפרה ושל חצי האי הערבי היו כרוכות בראורגניזציה קונספטואלית של המשטר מבית, שכללה את סוגיית מקומם של הקופטים ושל מוסדותיהם ב"חברה החדשה".

אך בסרם נדון בסוגיה זו, כאן המקום לציין, בשורות ספורות בלבד, ממד דתי אחר, שלאורו ניתן היה להציג סיפור כמעט מקביל של התפתחות היחסים בין שתי המדינות, הכולל אותם שלבים של תמורה בדיאלקטיקה שבין זהות לפוליטיקה. כשם שאתיופיה הנוצרית השפיעה במשך דורות על מעמדם של הקופטים במצרים, כך השפיעה מצרים על מעמדם של המוסלמים באתיופיה. השפעה זו לא יצרה מוסד כה מובהק כמו האבון המצרי, אך הייתה רצופה ומשמעותית לא פחות. אחד מהיבטיה החשובים היה הקשר בין מוסלמי אתיופיה, שדוברי האמהאריית שביניהם מכונים "ג'ברתי", לבין קהיר כבירת לימודי האסלאם. משחר ימייה של מדרסת אל-אזהר התקיים בה רְנָאק אל-ג'ברתייה – הפינה השמורה לבני קרן אפריקה הבאים לקנות תורה במטרה לחזור לארצם כחכמי דת. משעלה משטר המהפכה הנאסריסטי החל רְנָאק אל-ג'ברתייה לפעול כזרוע של המשטר המכניח קאדרים להפצתה של מהפכנות ערבית בקרן אפריקה, ומקרב תלמידיו נוסדה "חזית השחרור האריתראית". חששם של האתיופים שמהפכנות נאסריסטית תהיה הדבק שיאתד את מוסלמי אתיופיה כולה (לא פחות ממחצית האוכלוסייה) בלגמה לקעקע מבית את הממסד הנוצרי, הוא שהזין את "טראומת אחמד גרין", הלא היא הפחד הנושן מהכיבוש האסלאמי.¹³ חשש זה הניע כוזר את הילה-סלאסה לנטוש את נוסחת הפשרה עם מצרים ולשאוף לניתוק קשרי הכנסייה ביניהן.

ובאשר לסוגיית העדה הקופטית במצרים: הקופטים עצמם לא השכילו להיערך מול המשטר החדש. להערכת כמה מן האינטלקטואלים שלהם, פרשת אובדן עמדת האבון של אתיופיה הותירה אותם בהלם (סוריאל 1994). בין השנים 1952–1955, בעוד נאסר נאבק באחים המוסלמים, אכלה הפלגנות הפנימית את העדה ואת מוסדותיה. מוקד ראשי של המשבר בעדה היה אופי מנהיגותו של הפטריארך יוסאב, ירידו האישי של הילה-סלאסה. הפטריארך הואשם בשחיתות אישית, נחטף ביולי 1954 בידי הארגון המיליטנטי "אמה קבטיה", ולבסוף הודח בספטמבר 1955 בידי "הסינוד הקדוש". בשיאו של משבר זה ביטל המשטר הנאסריסטי את בתי הדין הדתיים הקופטיים (יום לאחר הדחת יוסאב), ומשהתפנה ממאבקו באחים המוסלמים החל לפגוע בשאר סממני האוטונומיה של העדה. בתוך כך שבו האתיופים והתערבו בעשה. "הסינוד הקדוש" של הבישופים האתיופים בארס אבבה הצהיר שאין הוא מכיר בסמכות המצרים להדיח

13 על טראומה זו ראה: ארליך, עתיד להתפרסם.

לברם את הפטריארך. הכנסייה וממשלת אתיופיה שלחו משלחת למגור גלותו של יוסאב, ובו במקום ערכו הצבעה חוזרת (ב־20 ביוני 1956) ועודדוהו לשוב לקהיר. ואולם, חיילים מצריים מנעו את כניסתו לארמון הפטריארך. ב־14 בנובמבר 1956 נפטר יוסאב, בעודו מנסה לשוב לכהונתו.

מותו של הפטריארך יוסאב ופרשת הדחתו סייעו בידי המשטר להמשיך ולחסל את מוסדותיהם של הקופטים. פטריארך חדש, קרילוס השישי, לא נבחר אלא לאחר כשלוש שנים, באפריל 1959. כזכור, במהלך שנים אלו גבר המתח האסטרטגי בין אתיופיה ל"רפובליקה הערבית המאוחדת". משהשתכנע קיסר אתיופיה שהעדה הקופטית איבדה את מעמדה והפכה כלי שרת בידי מדיניותו של נאסר, גמר אומר לחסל כל זיקה בין הכנסיות. לניהול המשא ומתן עם קהיר הוא מינה את אחד מבכירי האצולה, הדג'מץ' אסקתה קאסה, מי שהיה באותה עת אדריכל הברית המתהווה בין אתיופיה לישראל. בדיווחיו לאזים אבבה על פגישותיו עם נאסר הבהיר אסרתה קאסה כי עניין הכנסייה כשלעצמו אינו מעניין עוד את הנשיא המצרי. ואכן, כאקט של מחווה, וכדי להנעים את האווירה בעת ביקורו של הקיסר בשבוע הרביעי של יוני 1959, הסכים נאסר להכריז על עצמאותה המלאה של הכנסייה האתיופית.¹⁴

הטקס בכנסייה הראשית של קהיר, שבו הכתיר קרילוס המצרי את בזילאוס לפטריארך של אתיופיה, ניתק אם כן סופית ורשמית את הקשר שנוצר בין שתי המדינות והכנסיות במאה הרביעית, ושאר עשור קודם לכן נתבסס מחדש. משטר המהפכה לא ייחס חשיבות לזיקה ההיסטורית לאתיופיה. נאסר ויתר להילה-סלאסה כלאחר יד, והעיתונות, שהקדישה כותרות ענק לשאר פרטי הביקור, כמעט שלא סיקרה את אקט הניתוק. מה שאך עשרים שנה קודם לכן, ב־1938, נחשב פגיעה בעצם נשמתה של מצרים, לא נרשם כעת כאירוע של ממש בתולדות האומה הערבית.¹⁵ גם ניתוקה הסופי של העדה הקופטית במצרים מהגיבוי הגלוי והסמוי שהעניקה לה אתיופיה תאם כנראה את מטרות המשטר.

ניתוח השפעת הניתוק על קורות הקופטים במצרים של ימינו מחייב מחקר נוסף. לפי אחד החוקרים הקופטיים החרוצים, אנתוני סוראל, הניתוק היווה את קו פרשת המים הראשי ביחסים, ובעקבותיו החל המפנה הגדול לדעה (סוראל 1994). נאסר

¹⁴ שחזור האירועים הרלוונטיים לשנים 1954-1959 מבוסס על המקורות הבאים: הארכיון הבריטי (PRO), הארכיון האמריקני (NA), גנזך המדינה, עיתונות מצרית ואתיופית, ראיונות באתיופיה, סוראל 1994; וכן Amanu 1969.

¹⁵ העיתונאי הבכיר פכרי אבאזה כתב בעיתונו אל-מסוּר ביום 17 בדצמבר 1937 "מכתב גלוי למוסולג'י", ובו קבע כי ניתוק הכנסיות כמוהו כחתימה תחת קיום מצרים. ב־3 ביולי 1959 תיאר באותו עיתון את המפגש בין נאסר להילה-סלאסה, אך התייחס לניתוק הכנסיות בשורות ספורות בלבד, בתארו אותו כהסרת אבן נגף ארכאית מדרך מפגשם של שני לוחמים אנטי-אימפריאליסטים.

ויורשיו הרשו לעצמם לפגוע בעדה יותר ויותר. גם יחסיו של ממסד הכנסייה עם אתיופיה לא התאוששו. האתיופים, שכנסייתם שלהם נשארה נאמנה למורשת המונופיוזיטית ולטקסיותה, ביטלו למעשה כל קשר של ממש עם כנסיית מצרים. תחת זאת פרצה מחדש מחלוקת ישנה נוספת, והפעם ביתר שאת. סכסוך בין נזירים אתיופים לנזירים מצריים בנוגע למגור דיר אל-סלטאן בירושלים, שהחל ב־1834, החרף מאז 1961, והידרדר משמסרו הישראלים את מפתחות המגור לאתיופים ב־1969. לעומת זאת, האגף האינטלקטואלי-חילוני של הקופטים הצר בעליל על הניתוק. אקדמאים ואנשי מדינה כמו מראד כאמל, זאהר ריאד ובטרוס בטרוס ר'אלי, וכן כתב העת סיאסה דוליה, היו ועדיין מהווים "לובי אתיופי" החותר לעיצוב הבנה עם אתיופיה על בסיס תודעת המורשת המשותפת. בהתבטאויותיהם ובכתביהם שבים ועולים כמה מן הניואנסים שאותרו לעיל בדבריהם של מידית בטרוס ר'אלי, סלאמה מוסא ומכרם עביד.

ארבעים השנים שחלפו מאז הניתוק הוכיחו כנראה כי קשרי הכנסייה העתיקים בין שתי המדינות היו לנחלת העבר. הן גם הוכיחו שוב את מה שעולה משחזור הפרשה, והוא שקצב ההתפתחות ההיסטורית הולך ומואץ, ושתאוצו מונעת בין היתר גם באנרגיה של הדיאלקטיקות שבין אינטרסים לזהות ושבין הגדרתה המשתנית להגדרתו של הזולת. ראינו את התמורות העמוקות שחוללה ההגדרה הלאומית המודרנית בתפיסתן ההדדית של שתי החברות הנדונות, ואת התמורה רבת המשמעות שנוצרה בהן בעקבות מהפכה נוספת. ואולם, גם המהפכה הנאטוריסטית, שהדגישה את הזהות הערבית הכל-אזורית והחילונית, התמסמסה בינתיים. מצרים של היום, המיסלטלת בין אוריינטציות אסלאמיות לגונית לבין ערכי הממלכתיות והתודעה המצרית, כמו גם הלכי הרוח השוררים בה ויחסיה עם סביבתה – כל אלה מזכירים אך בקושי את מצרים של 1959. גם אתיופיה כבר אינה אותה מערכת מדינית ותרבותית. היא עברה מני או לא פחות משתי מהפכות שנגעו לשורשיה ההותיים. מהפכת 1974 חיסלה לא רק את מוסד הקיסרות אלא אף החלה בקעקועה המהיר של ההגמוניה הנוצרית. אמנם רבים ממנהיגיה של אתיופיה כיום הם נוצרים, אך במהותה נפרדה אתיופיה זה כבר מהגדרתה הרשמית והערכית כתברה. נוצרית וכמדינה נוצרית. מהפכת 1991 חיסלה גם את אוס האחדות הפוליטית והאחדות התרבותית של הארץ. הכנסייה, האבון, הנצרות והבישופים נדחקו בימינו לשולי ענייניה. תמורות מפליגות חלו כמובן גם במערכת העולמית, במזרח התיכון, באפריקה ובמהות זיקתן של מצרים ואתיופיה למעגלי השתייכות אלה. אריתראה, הישות שעל ציר היחסים הנדונים, שתנועתה הלאומית המודרנית התגבשה במהלך השנים הנדונות סביב זהות ערבית-מהפכנית, קמה כמדינה עצמאית בשנת 1993, כשהיא מזוהגת בידי ממסד נוצרי ו"חבשי". גם הנדר הנצחי, הגילוס, עבר תמורות. סכר אסואן והתהוות אגם נאסר כמו שינו סודי בראשית. ואולם,

מצרים ואתיופיה

- Pennington, J. D., 1982. "The Copts in Modern Egypt," *Middle Eastern Studies* 18: 158-179.
- Perham, Margery, 1969. *The Government of Ethiopia*, London.
- Philipp, Thomas, 1995. "Copts and Other Minorities in the Development of the Egyptian Nation-State," in: S. Shamir (ed.), *Egypt from Monarchy to Republic*, Boulder, 131-150.
- Teklahaymanot, Abba Ayele, 1984. "The Egyptian Metropolitans of the Ethiopian Church," Institute of Ethiopian Studies, Addis Ababa.
- Trimingham, John S., 1965. *Islam in Ethiopia*, London.
- Wakin, Edward, 1983. *A Lonely Minority*, New York.
- Ullendorff, Edward, 1960. *The Ethiopians*, Oxford.
- Ullendorff, Edward, 1975. *The Autobiography of Emperor Haile Sellasie I: "My Life and Ethiopia's Progress"*, Oxford.

חגי ארליך

תלותן של מצרים ושל אתיופיה בחלוקת מימיו נותרה בעינה ואף גברה, ועוד תגבר בעתיד. הדעת גותגת כי עניין זה עתיד לעמוד בראש סדר יומן של שתי מדינות עתיקות אלה, ולהציב להן אתגר משותף, משמעותי אולי אף יותר מכל האתגרים שניצבו לפניהן בעבר. גם ההתמודדות עמו, יש להניח, תיסוב סביב הדיאלקטיקה שבין אינ-טרסיס לזהות, ותשאב ממאגרי הזכרון וממורשת המונחים שיצרה ההיסטוריה.

ביבליוגרפיה

- אבן-חמד, נעים, 1993. כתאב אל-פתח, בירות.
- ארליך, חגי, 1997. אתיופיה: קיסרות ומהפכה בקרן אפריקה, תל אביב.
- ארליך, חגי, עתיד להתפרסם. "אתיופיה והאסלאם: טראומת אחמד גרין", המזרח החדש מ. וולדה-סלאסה, חייו, 1924. דסתנה כבר, אדיס אבבה.
- כאמל, מראד, 1945. עאמאני פי אל-חבשה, קהיר.
- כאמל, מראד, 1949. פי בלאד אל-נג'אשי, קהיר.
- סריאל, אנתוני, 1991. דיר אל-סלטאן באל-קדס, קהיר.
- סריאל, אנתוני, 1994. אל-אסתקאל אל-די'אטי לכאניסות אוניוויא, 1941-1959, קהיר.
- עבדה, קאסם, 1986. "מסר ואל-חבשה פי עסר סלאטין אל-ממאליב", בתוך: חמיד, ע. (עורך), אליערב פי אפריקיא, קהיר, 57-84.
- עשור, סעיד, 1968. "מסר ואל-חבשה פי אל-עסר אל-נסא", אל-מג'לה אל-תאריח'יה אל-מסריה, קהיר, 1-43.

- Amanu, Adunga, 1969. *The Ethiopian Orthodox Church Becomes Autocephalous*, Institute of Ethiopian Studies, Addis Ababa.
- Carter, Barbara L., 1986. *The Copts in Egyptian Politics*, London.
- Crummey, Donald, 1990. "Society, State and Nationality in the Recent Historiography of Ethiopia," *Journal of African History* 31: 103-119.
- Erlich, Haggai, 1994. *Ethiopia and the Middle East*, Boulder.
- Erlich, Haggai, 1998. "Ras Tafari in Cairo, 1924," *Aethiopica* 1: 64-68.
- Erlich, Haggai, & Gershoni, Israel, forthcoming. *The Nile: Histories, Cultures and Myths*, Boulder.
- Khadduri, Majid, 1955. *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore.
- Lampson to Eden, PRO, FO 371/20888, 20/12/1937.
- Meinardus, Otto, 1970. *Christian Egypt: Faith and Life*, Cairo.
- Pedersen, Kirsten, 1983. *The History of the Ethiopian Community in the Holy Land*, Jerusalem.